

‘Ouderdom en genese van de veertiende-eeuwse Hadewijch-handschriften’

Erik Kwakkel

bron

Erik Kwakkel, ‘Ouderdom en genese van de veertiende-eeuwse Hadewijch-handschriften.’ In:
Queeste 6 (1999), p. 23-40.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/kwak001oude01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / Erik Kwakkel

Ouderdom en genese van de veertiende-eeuwse Hadewijch-handschriften

E. Kwakkel

Rooklooster weet zich binnen de medioneerlandistiek verzekerd van de nodige aandacht. De priorij, opgericht in 1374 en gelegen onder de rook van Brussel, is na Groenendaal het bekendste centrum van Middelnederlandse geestelijke letterkunde. Is Groenendaals faam te danken aan de grootheid van Ruusbroec, de bekendheid van Rooklooster wordt veroorzaakt door de omvangrijke collectie overgeleverde handschriften. Naast de ruim honderd Latijnse codices zijn er zo'n veertig Middelnederlandse handschriften bewaard. Van die veertig zijn er zo'n vijftientig veertiende-eeuws. Dit maakt Rooklooster bijzonder, want verder is nergens, zelfs niet bij benadering, zo'n omvangrijke collectie veertiende-eeuwse handschriften met Middelnederlands werk overgeleverd.¹ Het klooster is daarom een bruggehoofd voor onderzoek naar de veertiende-eeuwse geestelijke letterkunde, zoals de Ruusbroec-studie zich voor de veertiende-eeuwse overlevering nagenoeg helemaal tot Rooklooster-handschriften moet wenden.²

Deze bijdrage stelt een ander hoogtepunt uit de mystieke literatuur aan de orde, het werk van de dertiende-eeuwse mystica Hadewijch. Ook voor de veertiende-eeuwse handschriften van haar werk zijn we grotendeels aangewezen op het voormalige boekenbezit van Rooklooster.³ Hadewijchs werk is volledig bewaard in drie handschriften, met de sigla A, B en C, respectievelijk Brussel, KB, 2879-80, Brussel,

Met dank aan prof. dr. F.P. van Oostrom en mijn collega's bij het NLCM voor hun commentaar op een eerder versie van dit artikel en prof. dr. J.P. Gumbert en dr. E.A. Overgaauw voor het toetsen van mijn dateringen.

- 1 In de lijst van boekencollecties uit religieuze mannenmilieus staat Rooklooster bovenaan, zie K. Stooker en Th. Verbeij. *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven, 1997. (Miscellanea neerlandica 15-16), dl. 1, p. 32. Zie W. Kohl, E. Persoons en A.G. Weiler (red.). *Monasticon Windeshemense*, dl. 1, *Belgien*. Brussel, 1976, p. 108-130 voor de geschiedenis van het klooster, p. 144-146 voor de bewaarde Latijnse en Middelnederlandse codices.
- 2 Zie voor een overzicht van de veertiende-eeuwse Ruusbroec-handschriften uit Rooklooster H. Kienhorst en M.M. Kors: 'Corpusvorming van Ruusbroecs werken'. In: *Ons Geestelijk Erf* 72 (1998), p. 9-16. Hier wordt voor het eerst ook het derde convoluitdeel van Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, 8217 met *Vanden twaelf beghinen* tot de veertiende eeuw gerekend (in tegenstelling tot de datering '15e eeuw' van W. de Vreese: *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*. Gent, 1900-1902, p. 271). Een datering in de late veertiende eeuw wordt bevestigd door de aantekening *Dit es vander drieheit*, die in de ondermarge van fol. 96v is genoteerd in een zogenoemde a-cursief, die na 1400 nauwelijks meer wordt aangetroffen in de Nederlanden (zie J.P. Gumbert: 'De datering van het Haagse handschrift van de *Limburgse Sermoenen*'. In: *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, 1987, dl. 1, p. 169).
- 3 Volgens de thans gangbare opvatting schreef Hadewijch haar werken rond 1250, maar deze opvatting is niet onbetwist. Zie voor het dispuut Wybren Scheepsma. *Hadewijch und die Limburgse Sermoenen. Überlegungen zur Datierung, Identität und Authentizität* (ter perse). Aldaar ook aandacht voor de dertiende-eeuwse overlevering, die zich beperkt tot een brief en enkele excerpten in het *Limburgse Sermoenen*-handschrift Den Haag, KB, 70 E 5.

KB, 2877-78 en Gent, UB, 941.⁴ De laatste twee bevatten bovendien het *Twee-vormich tractaetken* en

4 De handschriften worden hierna met hun siglum aangeduid.

dertien Mengeldichten van de zogenaamde pseudo-Hadewijch.⁵ De twee Brusselse handschriften dragen een bezittersmerk van Rooklooster, de Gentse codex hoort thuis in de priorij Bethlehem bij Leuven. Er is tenslotte nog één ander veertiende-eeuws handschrift met werk van de mystica: Parijs, Bibliothèque Mazarine, 920. Het zesde convoluutdeel bevat Brief 6 en Brief 10.⁶ Ook deze codex was ooit in bezit van Rooklooster. Afgezien van het Gentse handschrift komen alle bewaard gebleven veertiende-eeuwse afschriften uit Rooklooster. Bovendien waren er ter plaatse nog eens twee andere codices met Hadewijchs werk aanwezig. Ze zijn verloren gegaan, maar worden vermeld op de bekende lijst van Middelnederlandse boeken uit Rooklooster met de titel *Dit sijn die Dietsche boeke die ons toebehoeren*.⁷

Het werk van Hadewijch is voornamelijk overgeleverd in handschriften die haar volledige oeuvre bevatten, wat bijzonder genoemd mag worden. In die codices is haar werk onderverdeeld in vier tekstblokken: Brieven, Visioenen, Strofische Gedichten en Mengeldichten. Kurt Ruh, de grote kenner van de middeleeuwse mystiek, neemt aan dat het oeuvre vanaf het begin van de overlevering als zo'n 'gesloten' corpus heeft gefunctioneerd. Haar werken zijn, volgens Ruh, postuum bij elkaar gevoegd door een 'ontdekker' en kennen vanaf dat moment een gezamenlijke overlevering.⁸ Ruh vindt het opmerkelijk dat de verspreiding van Hadewijchs werk buiten het ontstaansmilieu pas geruime tijd na haar dood op gang komt. Hij komt tot deze conclusie omdat het vroegste handschrift pas van circa 1350 dateert.⁹ Los van de vraag of we uitspraken over de contemporaine verspreiding van teksten zonder meer mogen baseren op de bewaarde handschriften, is er reden om Ruhs verbazing te temperen. De veertiende-eeuwse overlevering van Hadewijchs werk begint eerder dan tot nu toe werd aangenomen. Ook over de bouw van de handschriften is meer te zeggen dan tot nu toe is gedaan. Codicologisch onderzoek werpt licht op de relatie met pseudo-Hadewijch.

1 De datering van de handschriften tot nu toe

De dateringen van de handschriften A, B en C zoals die in de belangrijkste uitgaven en studies zijn te vinden, verschillen sterk van elkaar. In de inleiding op de eerste uitgave dateert Vercoullie A en B op 'circa 1380' en C op 'voor het einde der

5 De benaming *Twee-vormich tractaetken* is van de kopiïst die rond 1640 het laatste deel van de inhoudsopgave van handschrift C noteerde (W. de Vreese. *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën. Bijengebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren*. Zwolle, 1962, p. 77 [=De Vreeses oorspronkelijke artikel van 1913]). Zie voor de Mengeldichten 17-29 van pseudo-Hadewijch en het *Twee-vormich tractaetken Hadewijch Mengeldichten*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo. Antwerpen [etc.], [1952], respectievelijk p. XXVII-XXXIII en 185-190.

6 Van Brief 10 is de authenticiteit niet zeker (zie Scheepsma (zie n. 3)).

7 Op de lijst staan in totaal vier Hadewijch-codices. Zie voor de lijst De Vreese (zie n. 5), p. 61-70 [=De Vreeses oorspronkelijke artikel van 1903].

8 K. Ruh. *Geschichte der abendländischen Mystik. Zweiter Band: Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München, 1993, p. 161.

9 Ruh (zie n. 8), p. 225.

veertiende eeuw'.¹⁰ De dateringen van A en B ontleent hij aan Willem de Vreeses artikel uit 1903,

10 *Werken van zuster Hadewijch. III Inleiding, varianten, errata.* Door J. Vercoullie. Jan van Ruusbroec en Blommaerdinne door K. Ruelens. Gent, 1905. (Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen 4e reeks, nr. 14), p.V.

de datering van C is van hemzelf.¹¹ In 1913 bespreekt De Vreese de ouderdom van handschrift C. Het dateert van circa 1340-1350, ‘als het ouder is, kan het in géén geval veel zijn’.¹² Deze ietwat merkwaardig geformuleerde datering wordt nog vreemder wanneer men De Vreeses correspondentie leest. Dan blijkt dat hij aanvankelijk van mening is dat de Gentse codex de jongste van de drie grote Hadewijch-handschriften is.¹³ Wanneer Vercoullie zijn inleiding op de eerste uitgave van Hadewijch ter correctie aan De Vreese heeft gestuurd, schrijft de laatste hem terug:

Hs. C zal wel niet van vóór 1400, veeleer ±1410 geschreven zijn. Bethlehem bij Leuven is gesticht 1406-1407, en nu kan een hs. wel elders en vroeger geschreven zijn en daar gebonden, maar dat is toch uitzondering. Ik wil in deze echter niet al te beslist spreken, daar ik het handschrift nooit nauwkeurig en volledig heb onderzocht [vanuit] palaeographisch oogpunt.¹⁴

Ook in een brief aan Johanna Snellen heeft De Vreese zo'n late datering voor C genoemd.¹⁵

Een jaar na het verschijnen van Snellens uitgave van de Strofische Gedichten, komt Van Mierlo met een uitgave van het Proza.¹⁶ Hij schrijft in de inleiding dat A van rond 1380 dateert, terwijl B daarentegen ‘enkel een afschrift van A [is], en een vijftig-, zestigal jaren jonger.’¹⁷ Dat is nieuws. Tegen de mening van De Vreese in

11 De Vreese (zie n. 5), p. 65.

12 De Vreese (zie n. 5), p. 75-76.

13 De correspondentie van Willem de Vreese is voor een deel in kopie bewaard. In de Gentse universiteitsbibliotheek liggen onder signatuur 4113 brieven uit de periode 28 juni 1898 tot en met 20 juli 1925, gebundeld in drie kopieboeken (genummerd 1, 3 en 4). Toen de delen ter verkoop werden aangeboden aan de universiteitsbibliotheek (door de dochter van De Vreese), ontbrak het tweede kopieboek over de periode 19 februari 1907 tot en met 14 maart 1913. Een ander deel van de brievencollectie ligt in de Leidse universiteitsbibliotheek, onder de signaturen BPL 2998 en 2999 (brieven van en aan De Vreese).

14 Brief 16 maart 1905 in Gent, UB, 4113 dl. 1. Vercoullie neemt De Vreeses verbetering niet over, want in de inleiding staat nog steeds te lezen dat C veertiende-eeuws is.

15 Snellen bereidt in 1905 een uitgave voor van de Strofische gedichten, waarop zij in 1907 zal promoveren (J. Snellen. *Liederen van Hadewijch, naar de drie bekende hss. Kritisch uitgegeven met Inleiding en Woordenlijst*. Amsterdam, 1907 (dissertatie Leiden)). Op 5 maart 1905 stuurt ze De Vreese een brief waarin ze informeert naar de ouderdom van de handschriften (Leiden, UB, BPL 2998, map Johanna Snellen, brief 1). De brief die De Vreese haar terugstuurt is niet bewaard, maar ze bevatte wel een datering van handschrift C. In een brief van 15 maart 1905 bedankt Snellen De Vreese namelijk voor de verwijzing naar zijn artikel waarin de dateringen van A en B worden genoemd en voor de beschrijving van handschrift C (Leiden, UB, BPL 2998, map Johanna Snellen, brief 2). In haar proefschrift neemt ze handschrift A als uitgangspunt, omdat dit het oudst is naar zij ‘op gezag van Prof. De Vreese aanneemt’ (p. VI), impliciet verwijzend naar de brief van De Vreese. In de verloren brief zal De Vreese C dus na 1380 hebben gedateerd.

16 J. van Mierlo. *Hadewijch. Proza*. Leuven, 1908. 2 dln. (Leuvense tekstuitgaven). Over het werk van Snellen is Van Mierlo overigens niet te spreken. Hij schrijft op 21 november 1907 aan De Vreese dat de uitgave van Snellen ‘niet veel beteekent’. Het bevat ‘talrijke grove mislezingen’ en ze heeft de drukproef niet verbeterd volgens het handschrift, daar de andere Hadewijch-handschriften ‘sedert zes maanden te mijner beschikking zijn’ (Leiden, UB, BPL 2998, map Van Mierlo, brief 2).

17 Van Mierlo (zie n. 16), dl. 1, p. VIII.

belandt B bij Van Mierlo in de vijftiende eeuw. Voor de datering van C heeft hij ook iets bijzonders in petto. Hij meent dat het handschrift van dezelfde hand is als Brussel, KB, 2341, dat volgens hem bovendien een kopiisten-colofon bevat met de datering 1382. Daarom plaatst hij C voor het eerst met argumenten in de veertiende eeuw, het dateert van circa 1380.¹⁸

18 Van Mierlo (zie n. 16), dl. 1, p. IX.

Let wel: met ongeldige argumenten, want wie Brussel, KB, 2341 bekijkt, ziet dat het schrift niet veertiende-eeuws is en dat het colofon van de vertaler is, niet van de kopiist.¹⁹

Wanneer Van Mierlo in 1924 begint met een nieuwe uitgave van Hadewijchs werk, meent hij dat hoewel algemeen wordt aangenomen dat handschrift A van circa 1380 is, het volgens hem wel ‘enkele jaren ouder kon zijn (±1350-60). Hs. B is een vijftigtal jaren jonger dan A.’²⁰ De datering van C houdt hij op circa 1380, al past hij zijn argumentatie betreffende de formele overeenkomsten tussen Gent, UB, 941 en Brussel, KB, 2341 iets aan.²¹ Hij gaat hiermee wederom tegen de mening van De Vreese in, die handschrift C elf jaar eerder op circa 1340-1350 had gedateerd. Al in 1913, onmiddellijk nadat De Vreeses publicatie met de vroege datering is verschenen, schrijft Van Mierlo hem:

om nog eens op uw verslag [De Vreeses artikel van 1913. EK] terug te komen, mag ik u vragen, of u eene basis heeft, om het hs. C eerst tusschen 1340-50 te dateeren? Ik heb het schrift vergeleken met een te Brussel berustend hs. uit Bethlehem afkomstig en gedateerd 1380: de schrift lijkt mij dezelfde te zijn, en beide hss. van eene hand.²²

Van Mierlo houdt dus vast aan de datering van rond 1380. Pas in 1942, bij zijn nieuwe uitgave van de Strofische gedichten, zet Van Mierlo zijn foutieve formele argumenten recht. De parallel tussen Brussel, KB, 2341 gaat niet verder dan de band, dus is C niet noodzakelijk van rond 1380. Omdat De Vreese het handschrift al op circa 1340-1350 dateerde, moet het dus ‘zoo oud [zijn], zoo al niet ouder dan hs. A, zelfs met de nieuwe dateering van dit handschrift [nl. Van Mierlo's datering van 1350-1360 voor handschrift A. EK].’²³ Maar zijn bekering is van korte duur. In de volgende paragraaf bedenkt hij zich opnieuw en schrijft dat ‘het wel niet zoo oud zal zijn; misschien eerst uit de jaren 1370-80’. Zo komt handschrift C dus weer aan het eind van de eeuw terecht; deze keer zonder argumenten. Ook wijzigt Van Mierlo bij zijn heruitgave de datering van handschrift B. Hij heeft kennis genomen van Verheydens artikel over Godevaert de Bloc, een boekhandelaar die in de jaren zeventig en tachtig van de veertiende eeuw in Brussel actief is. In 1383 gaat hij failliet en neemt Rooklooster zijn inboedel over. Handschrift B is mogelijk in zijn winkel afgeschreven en is daar zeker gebonden.²⁴ Van Mierlo volgt Verheyden in de datering circa 1380

19 Deschamps dateert Brussel, KB, 2341 op circa 1450. Zie J. Deschamps. *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2e dr. Brussel, 1972. (Tentoonstellingscatalogus), no. 74.

20 *De visioenen van Hadewijch*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo. Tweede deel, inleiding. Leuven [etc.], [1925], p. 9.

21 ‘[Het is] in den zelfden stijl, alhoewel niet van denzelfden hand, als C, het heeft denzelfden kalfsleeren band, met dezelfde figuren van buiten; hetzelfde systeem van orthographie met dezelfde afkortingen. Dit handschrift nu is van 1382. Wij mogen dus aannemen, dat hs. C omtrent denzelfden tijd geschreven werd’ (Van Mierlo (zie n. 20), p. 10).

22 Leiden, UB, BPL 2998, map Van Mierlo, brief 14 (21 augustus 1913). De antwoordbrief is niet bewaard.

23 *Hadewijch. Strofische gedichten*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo. Leuven, 1942. 2 dln., dl. 2, p. 12.

24 Prosper Verheyden: ‘Huis en have van Godevaert de Bloc, scriptor en boekbinder, 1364-1384.’ In: *Het Boek* 24 (1936-37), p. 129-145.

voor handschrift B en past bovendien de datering van handschrift A hierop aan: B is immers een kopie van A, de laatste ‘moet’ daarom een vijftigtal jaar ouder zijn. Handschrift A is volgens Van Mierlo daarom van circa 1340-1350.²⁵

25 Van Mierlo (zie n. 23), dl. 2, p. 10. Van Mierlo kiest als basis van zijn uitgave toch voor C omdat dit beter te lezen is dan A (p. 12). De vroege datering heeft nooit navolging gevonden.

S.M. Murk Jansens studie van de Mengeldichten is de eerste publicatie waarin de handschriften van Hadewijch zeer prominent aanwezig zijn.²⁶ Dat wil zeggen, de bijlage met de handschriftbeschrijvingen beslaat meer dan een vijfde van het boek, in de argumentatie is de rol van de handschriften beperkt. Alleen het tweede hoofdstuk is gebaseerd op *manuscript evidence* - Murk Jansen benadert de handschriften overigens niet altijd even correct.²⁷ De studie combineert de dateringen van De Vreese en Van Mierlo: A behoort volgens Murk Jansen tot de tweede helft van de veertiende eeuw (naar De Vreese), B is van rond 1380 (naar De Vreese/Verheyden) en C dateert uit de tweede helft van de veertiende eeuw (naar Van Mierlo).²⁸

Willaert is de eerste die zich losmaakt van de traditie die het Gentse handschrift als uitgangspunt kiest. Bij zijn uitgave van de Visioenen in 1996 neemt hij - voor het eerst sinds Snellen - handschrift A als legger, omdat 'het ook een goede tekst biedt.'²⁹ Willaert gebruikt dezelfde combinatie van dateringen als Murk Jansen.

2 De Hadewijch-handschriften opnieuw bekeken

Is handschrift A nu van 1340-1350 of van circa 1380? En moeten we handschrift C nu aan het eind van de veertiende eeuw plaatsen of vóór het midden? Wie de datering van de Hadewijch-handschriften in de edities zoekt, komt van een koude kermis thuis. Daarom wordt in deze bijdrage de ouderdom van de veertiende-eeuwse Hadewijch-handschriften opnieuw bekeken. De dateringen zijn gebaseerd op paleografische observaties. Hoewel er in het algemeen weinig is geschreven over paleografische kenmerken van middeleeuwse handschriften uit de Nederlanden, is er - naast de onmisbare *Manuscripts datés* - een aantal publicaties waar een en ander

26 S.M. Murk Jansen. *The measure of mystic thought. A study of Hadewijch's Mengeldichten*. Göppingen, 1991. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik nr. 536).

27 Te ver gaat ze naar mijn mening wanneer ze handschrift A toeschrijft aan Godevaert de Bloc, vanwege het feit dat de codex in afzonderlijke delen tot stand is gekomen: het is daarom een legger die voor massaproductie - door meerdere kopiisten tegelijk - gebruikt kon worden (p. 23). Mag een dergelijk (*pecia*)systeem inderdaad verondersteld worden voor de geautoriseerde exemplaren in het studieboeken-circuit te Parijs, voor het oeuvre van Hadewijch gaat het te ver (zie voor het *pecia*-systeem Jan Willem Klein: '(Middel nederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functies'. In: *Queeste* 2 (1995), p. 5-7). Enkele in het oog springende onjuistheden zijn de volgende. Handschrift C kan niet in de tweede helft van de veertiende eeuw in Bethlehem tot stand zijn gekomen (p. 10), daar de priorij pas in 1407 is opgericht. Handschrift A en C zijn beide het product van twee kopiisten, en niet van een (p. 9). Bij Van Mierlo vindt Murk Jansen dat Brussel, KB, 3093-95 (met de Mengeldichten 17-29) van 1450-1500 dateert (p. 10). De Vreese constateerde al dat deze codex is afgeschreven door de kopiist die bekend staat als 'de Librarian van Rooklooster' en daarom rond 1400 is te dateren (zie De Vreese (zie n. 5), p. 68). Dit is niet opgemerkt door Van Mierlo noch door Murk Jansen. Haar datering in de zestiende eeuw van de aan 'de Librarian' toegeschreven boekenlijst was dan ook niet nodig geweest (p. 12). Handschrift B wordt de gangbare datering 'vóór 1383' meegegeven; opmerkelijk is daarom haar benoeming van het schrift, een hybrida, die zoals ze zelf al aangeeft pas na 1420 wordt aangetroffen (p. 177 en 179) - het betreft een textualis.

28 Murk Jansen (zie n. 26), p. 167, 177 en 189.

29 *Hadewijch. Visioenen*. Vertaald door Imme Dros. Met een inleiding en een teksteditie door Frank Willaert. Amsterdam, 1996, p. 215.

uit te distilleren valt.³⁰ Hoewel ik zoveel mogelijk kenmerken noem, is het niet zo dat de nieuwe dateringen

30 Ik noem Gumbert (zie n. 30); Jan Willem Klein: ‘“Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk”’. Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek’. In: *TNTL* 111 (1995), p. 1-23 (met name p. 2-3); Jos A.A.M. Biemans: ‘Het Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Over de noodzakelijkheid der handschriftenkunde’. In: *Queeste* 3 (1996), p. 197-219 (met name p. 212-213); Jos A.A.M. Biemans. *Onsen Spiegele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiael van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven, 1997, 2 dln. (Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen 2), met name dl. 1 p. 190-195.

ontstaan uit een simpele optelsom van oude elementen - of de afwezigheid ervan. Het *aspect* van de handschriften is van een bepaalde ouderdom. Deze door paleografen gebezigde term duidt aan dat het schrift oud dan wel jong aanvoelt. Door de paleografische kenmerken te noemen, probeer ik de oncontroleerbaarheid van zo'n 'gevoelde' datering te ondervangen.

Uit codicologisch onderzoek blijkt dat de Hadewijch-handschriften zijn opgebouwd uit verschillende eenheden, zonder dat we vol overtuiging kunnen spreken van een 'convoluut'. Er zijn namelijk wel codicologische cesuren aan te wijzen, maar de ontstane delen zijn door dezelfde hand afgeschreven. Bovendien is er geen reden om aan te nemen dat de eenheden los van elkaar hebben gefunctioneerd. Als een handschrift geen convoluut is maar ook niet in één gang is afgeschreven, wat is het dan?³¹ Uit codicologisch onderzoek blijkt dat de handschriften A, B en C een type codex representeren dat niet goed valt onder te brengen binnen de bestaande concepten 'convoluut' en 'verzamelhandschrift'. Daarom benader ik de handschriften vanuit een andere invalshoek. Ik hanteer een indeling in *productie-eenheden* en *gebruikseenheden*.³² Deze termen hebben betrekking op verschillende fasen in de ontwikkeling van een handschrift. Een codex zoals we die tegenwoordig voor ons hebben liggen, bestaat uit één of meer productie-eenheden, en ook uit één of meer gebruikseenheden. Op een bepaalde groep katernen zijn beide noemers tegelijk van toepassing.

De term *productie-eenheid* geef ik aan een of meer katernen die als een eenheid, namelijk in een keer achter elkaar, geproduceerd zijn. Een codicologische cesuur markeert het eind van een productie-eenheid. Zo'n cesuur kan bijvoorbeeld het ontbreken van een custode zijn of het samengaan van een tekstgrens met een katerngrens, al dan niet samenvallend met een handwisseling. Volgen er na de cesuur nog meer katernen, dan is dat wat volgt een nieuwe productie-eenheid, tot de volgende cesuur, enzovoort. Soms is de hele codex een productie-eenheid (wanneer een handschrift in één gang is afgeschreven), soms slechts een deel van een codex (bijvoorbeeld een convoluutdeel). Door codicologische cesuren op te sporen kunnen productie-eenheden worden onderscheiden in overgeleverde handschriften, of de codex nu een convoluut is of een verzamelhandschrift of (naar Kienhorsts indeling) een handschrift dat 'in fasen', of 'in fasen en delen' tot stand is gekomen of 'uit bijeenhorende delen' bestaat.³³

31 Een poging tot 'taxonomie' van de genese van handschriften is te vinden in H. Kienhorst: 'Middel nederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object'. In: *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Hilversum, 1996, p. 61-78.

32 Het hier gepresenteerde concept zal uitgebreider aan de orde komen in mijn dissertatie. Hoewel er misschien gevallen zijn die minder goed in het concept passen, denk ik dat het opdelen van overgeleverde handschriften in gebruiks- en productie-eenheden inzichtelijk werkt. In dit concept wordt rekening gehouden met het feit dat een eenheid vanaf het moment dat deze is afgeschreven tot het moment waarop haar tegenwoordige vorm vast kwam te liggen, verschillende gebruiksstadia kent.

33 Kienhorst (zie n. 31).

Een *gebruikseenheid* bestaat uit een aantal katernen waarvan is aan te tonen dat ze op een bepaald moment als eenheid hebben gefunctioneerd. Zo'n eenheid kan over codicologische cesuren heengaan. De eenvoudigste gebruikseenheid is een handschrift met één lange tekst (bijvoorbeeld de *Evangeliën* of Ruusbroecs *Tabernakel*), afgeschreven door één of meer handen. Een gebruikseenheid kan uit één productie-eenheid bestaan of uit meer, doch hoeft niet noodzakelijk alle productie-eenheden van een codex, zoals dat thans voor ons ligt, te omvatten.³⁴ Er moet met argumenten zijn aan te tonen dat bepaalde productie-eenheden een gebruikseenheid vormden. Een contemporain bezittersmerk dat betrekking heeft op een deel van een handschrift is het meest in het oog springende argument voor een opdeling van een codex. Maar ook een vermelding op een boekenlijst kan een argument zijn om te zeggen dat een bepaald aantal convolutedelen als gebruikseenheid functioneerde (als een tweede productie-eenheid van een samengestelde codex op zo'n lijst wordt genoemd, dan kan het deel ervoor als losse gebruikseenheid hebben gefunctioneerd). Soms is ook aan de verkleurde buitenbladen te zien dat een productie-eenheid los heeft gefunctioneerd.

Omdat gebruikseenheden soms groeien of een deel ervan juist een eigen leven gaat leiden, onderscheid ik wanneer dat nodig is verschillende gebruiksstadia (als *gebruiksfasen* aangeduid). Zelfs een gebruikseenheid van slechts twee productie-eenheden kan twee gebruiksfasen hebben: de eerste fase is die wanneer elk van de twee delen los functioneert, de tweede fase is de tegenwoordige binding - die vaak al vijftiende- of zestiende-eeuws is. Ook in het geval van een ingewikkelder genese is het concept te gebruiken.³⁵

Brussel, KB, 2879-80 (handschrift A)³⁶

Schrift en datering. De codex is afgeschreven door twee kopiïsten die beiden een textualis gebruiken. Daarnaast komen er een aantal correctiehanden uit de veertiende en vijftiende eeuw in voor, die ik hier buiten beschouwing laat. De handwisseling vindt plaats in het tweede katern van de productie-eenheid dat de Strofische Gedichten bevat, op fol. 70v in de zesde regel van de tweede kolom. Op fol. 73r verandert de *ductus* van de tweede hand, zo sterk dat je zou denken dat het om een andere hand gaat; wat echter niet het geval is.³⁷ Het schrift van de tweede hand is in de eerste helft

34 In een gebruikseenheid kunnen productie-eenheden zitten die verwant zijn of van totaal verschillende *origine* zijn.

35 Bijvoorbeeld in het geval van een samenbinding van twee gebruikseenheden die beide reeds een samenbinding zijn van een aantal productie-eenheden. Er zijn dan tenminste drie gebruiksfasen te onderscheiden. In de vroegste fase zijn er een groot aantal los functionerende productie-eenheden. In de tweede fase zijn twee gebruikseenheden ontstaan die bestaan uit meerdere productie-eenheden. In de derde fase worden deze twee gebruikseenheden samengebonden tot één, omvangrijke gebruikseenheid. Voor een aantal Middelnederlandse codices uit Rooklooster is dit het ontstaansprocédé, bijvoorbeeld voor Brussel, KB, 3067-73 en Parijs, Bibliothèque Mazarine, 920 (De Vreese (zie n. 2), respectievelijk p. 639-663 en p. 413-429).

36 Een beschrijving van de handschriften A, B en C is te vinden in de bijlage.

37 De constatering dat de tweede hand na enkele folia van stijl wisselt - het dus niet een derde hand betreft - heb ik van G.I. Lieftinck overgenomen (BNM, Rookloostermap).

van de veertiende eeuw te dateren (zie afbeelding). Schrijft de hand aanvankelijk een *a* in twee verdiepingen, vanaf fol. 73 zien we dat de *a* nog maar een verdieping heeft, en dat

is vanaf dat moment de regel.³⁸ Vanaf fol. 73r wordt ook de *s* aan het eind van een woord nu en dan lang, niet alleen in korte woorden als *es* (bijna altijd met lange *s*), maar ook in iets langere woorden als *dits / dats*, *hets* en *heves*.³⁹ De tweede hand gebruikt de *u*-vorm voor een *v* aan het begin van een woord (de andere hand gebruikt de *v*).⁴⁰ Daarenboven is het opmerkelijk dat de tweede hand af en toe een lus maakt aan de stokletters, wat mogelijk een kenmerk is van een vroeg veertiende-eeuwse textualis.⁴¹

Hoewel het *aspect* van de twee schrijfhanden even oud is, treffen we bij de eerste hand geen van de genoemde oude kenmerken aan. We zien de *a* in een verdieping alleen in de marge opduiken, als representant voor initialen en lombarden. We komen wel een enkele keer de oude kapitaalvorm van de *n* tegen (bijvoorbeeld op fol. 63r). Omdat de handwisseling midden in de kolom op een folium midden in een katern geschiedt, heeft de afwezigheid van de genoemde kenmerken bij de eerste hand geen invloed op de vroege datering van de codex. De eerste hand is van dezelfde vroege stijl en dateert uit dezelfde tijd als de tweede hand.

De paleografische observaties geven zoals gezegd aanleiding tot een datering in de eerste helft van de veertiende eeuw. Het is de combinatie van vroeg veertiende-eeuwse kenmerken die zo'n datering legitimeert: omstreeks het midden van de veertiende eeuw komt de combinatie niet meer voor.⁴² Omdat de tweede hand soms ook kenmerken van de wat modernere stijl laat zien (een ronde *s* aan het eind van een woord en een *a* in twee verdiepingen) zou een datering vóór 1325 waarschijnlijk te vroeg zijn. Daarom stel ik een veilige datering voor van 1325-1350. Maar naar ik vermoed is een precieze datering eerder voorin dan achterin het tweede kwart te zoeken.

Genese. In handschrift A zijn drie productie-eenheden aan te wijzen. Het eerste deel bestaat uit vijf quaternionen, waarbij aan het laatste katern een enkelblad is toegevoegd (fol. 1-41). Dit deel bevat de Brieven. Het tweede deel bestaat uit twee quaternionen en een katern van twee dubbelbladen (fol. 42-61). Dit deel bevat de Visioenen. Bij deze twee delen ontbreekt op het laatste folium de custode (de andere zijn alle aanwezig). De katernen die volgen vormen het derde deel van de codex (fol. 62-101). Ze bevatten de Strofische Gedichten en de Mengeldichten.⁴³ Er zijn twee argumenten

38 De lage *a* raakt aan het begin van de veertiende eeuw in onbruik (zie J.P. Gumbert en J.J. van der Voort Van der Kleij: 'Een Nederlands woordenboek uit de 13^e eeuw'. In: *TNTL* 94 (1978), p. 178).

39 De hand is wat dit aspect betreft in de eerste decennia van de veertiende eeuw te plaatsen (zie Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 1, p. 190). Wanneer woorden aan het eind van een kolom worden afgebroken, wordt overigens bijna altijd een lange *s* gebruikt: *wijs / heit*, *Cas / teel*.

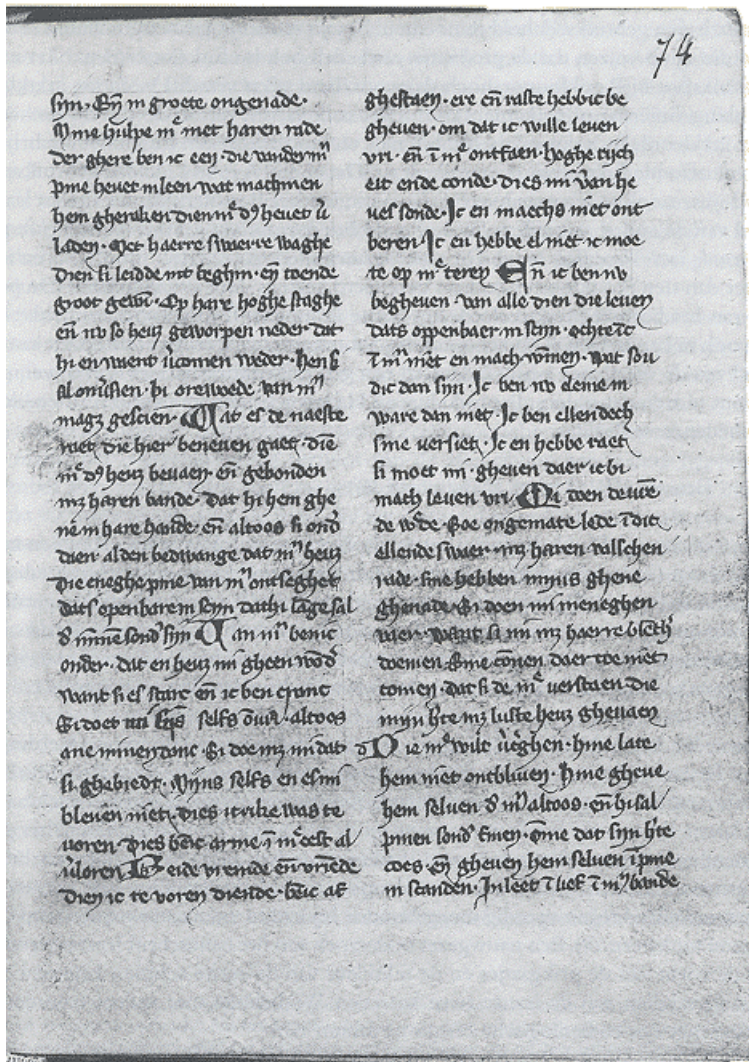
40 Dit kenmerk komen we ook tegen in vijftiende-eeuwse handschriften. Het is dus niet zondermeer een vroeg veertiende-eeuws kenmerk (zie Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 1, p. 191 noot 40).

41 Dit kenmerk zien we althans opduiken in handschriften uit de periode 1300-1350 (zie bijvoorbeeld Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 2, nos. 1, 9, 10, 17, 51 en 52). Ook prof. dr. J.P. Gumbert meent dat we mogelijk met een vroeg kenmerk te doen hebben (pers. med.).

42 Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 1, p. 192.

43 Vanaf het katern waar de tweede hand begint met afschrijven, ontbreken de custoden. Toch hebben we niet te maken met cesuren. Het is mogelijk dat de tweede hand de custoden lager plaatste dan de eerste hand, zodat ze zijn weggesneden door de binder.

om codicologische cesuren in handschrift A te veronderstellen: de ontbrekende custoden aan het eind van de teksteenheden van de Brieven en de Visioenen, en de

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2879-80, fol. 74r (ware grootte).

planning bij het afschrijven van de eenheden, te zien aan het toegevoegde enkelblad aan het eind van het laatste katern van de eerste productie-eenheid en aan het katern van slechts twee bifolia aan het eind van de tweede productie-eenheid.

De tegenwoordige codex A bestaat echter niet uit drie *gebruikseenheden*: de hele

codex is één gebruikseenheid te noemen. Er zijn namelijk geen argumenten te vinden die er op wijzen dat de productie-eenheden ook los functioneerden. Niet in de gebruiksfase in Rooklooster, noch daarvoor. Er is geen verschil in *ductus*, inktkleur, prikking, liniëring of perkamentsoort. Ook is de laatste versozijde van de eenheden niet verkleurd. Er is dus waarschijnlijk niet veel tijd verstreken tussen het afschrijven van de afzonderlijke productie-eenheden.⁴⁴ Dat codex A rond 1400 één gebruikseenheid was, is ook te reconstrueren op basis van het bezittersmerk dat we op het laatste blad van de codex aantreffen, *Dit boec es der broedere van sint pauwels in zoninghen gheheeten de roede cluse* (fol. 101v). Dit type bezittersmerk dateert van rond 1400 en is in meer dan tien Rooklooster-codices genoteerd, telkens door dezelfde hand. De positie van het bezittersmerk is steeds het laatste folium van een gebruikseenheid.⁴⁵ Dat het ook in handschrift A op het laatste blad voorkomt, wijst erop dat de codex aan het eind van de veertiende eeuw inderdaad één gebruikseenheid is. Het is evenwel interessant te zien dat tijdens de productiefase Hadewijchs oeuvre over een drietal losse eenheden is verdeeld.

Brussel, KB, 2877-78 (handschrift B)

Schrift en datering. Handschrift B is mogelijk afgeschreven, maar zeker gebonden in de winkel van Godevaert de Bloc die in 1383 failliet ging.⁴⁶ De kopiist gebruikte handschrift A als legger.⁴⁷ Bij de productie van handschrift B is A zoveel mogelijk nagevolgd, de *mise-en-page* is nagenoeg gelijk. Nog vóór handschrift B aan de werkplaats van Godevaert de Bloc was toegeschreven, dateerde De Vreese het reeds op circa 1380. Er zijn geen paleografische argumenten te vinden die deze datering tegenspreken.

Genese. De handschriftbeschrijving in de bijlage laat een aantal interessante dingen zien. Er ontbreekt in het hele handschrift geen enkele custode, behalve op folium 147v en op fol. 157v, het *Twee-vormich tractaetken* begint op een nieuw katern, waarbij het laatste folium van het katern ervoor op de versozijde blank is gebleven, het perkament van de laatste twee katernen is van een andere soort dan de eerste achttien katernen en katern 18 laat een zekere planning zien bij de afronding (het laatste blad is een enkelblad tegenwoordig meegebonden bij katern 19, maar oorspronkelijk behorend tot katern 18). Een nauwgezet onderzoek van het handschrift leert bovendien dat de vorm van de prikgaatjes en de inktkleur van de eerste achttien

44 In sommige gevallen is het wél plausibel dat er tijd is verstreken tussen de totstandkoming van productie-eenheden van dezelfde hand. Handschrift B zal zo'n geval blijken te zijn.

45 Dit is te zien bij gebruikseenheden die bestaan uit één productie-eenheid (bijvoorbeeld Brussel, KB, 3091) en bij gebruikseenheden die bestaan uit productie-eenheden die niet los van elkaar functioneerden (bijvoorbeeld de *evangeliën* in Brussel, KB, 2979). Omdat gebruikseenheden kunnen bestaan uit meer dan een productie-eenheid is het laat veertiende-eeuwse bezittersmerk de sleutel voor het reconstrueren van de Rooklooster-‘bibliotheek’ van rond 1400: het merk markeert de achtergrens van gebruikseenheden die zich tegenwoordig verschuilen in grote convoluten.

46 Verheyden (zie n. 24).

47 Zie Van Mierlo (zie n. 20), p. 11.

katernen evident verschillen van de laatste twee katernen. We hebben met andere woorden te maken met een codicologische cesuur na folium 147.⁴⁸

48 Op andere plekken in het handschrift zijn geen codicologische cesuren te vinden (ook niet na fol. 157, hoewel daar ook een custode ontbreekt). Het handschrift is dus niet op te delen in afgeronde eenheden die door kopiïsten konden worden gebruikt om efficiënter te kopiëren, zoals Geert Warnar ons wil doen geloven (Geert Warnar: 'Een sneeuwbus in het Zoniënwoud. Middelnederlandse geestelijke letterkunde ten tijde van Jan van Ruusbroec'. In: *TNTL* 113 (1997), p. 102 noot 7).

Handschrift B bestaat dus uit twee productie-eenheden. De eerste eenheid bevat het werk van Hadewijch, de tweede het *Twee-vormich tractaetken* en de Mengeldichten 17-29 van pseudo-Hadewijch. De breuk is van een andere aard dan bij handschrift A. Daar was geen tijdsverloop te veronderstellen tussen het ontstaan van de eenheden, omdat de formele eigenschappen van de afzonderlijke delen geen enkel verschil vertoonden. Hoewel ze van dezelfde hand zijn, vertonen de twee productie-eenheden die de tegenwoordige codex B vormen, wél verschil op formeel niveau, namelijk wat betreft perkamentsoort, inktkleur en prikking. In tegenstelling tot handschrift A is bij handschrift B wel tijdsverloop te veronderstellen tussen de totstandkoming van de productie-eenheden.

Bestaat handschrift dan B ook uit twee gebruikseenheden? Hebben de twee productie-eenheden, met andere woorden, los gefunctioneerd? Tegen zo'n veronderstelling pleit het overeenkomende formaat van de schriftspiegel van beide delen. Deze overeenkomst lijkt erop te duiden dat het altijd de bedoeling is geweest beide eenheden samen te voegen.⁴⁹ In combinatie met de codicologische verschillen tussen de delen maakt het overeenkomstige formaat van de afschrijving een andere hypothese plausibel. Een van de delen heeft los gefunctioneerd, de ander is later op maat bijgemaakt en toegevoegd, door de hand die het andere deel reeds had afgeschreven. We kunnen dus waarschijnlijk twee gebruiksfasen onderscheiden. In de eerste fase werd een van de productie-eenheden los gebruikt, in de tweede fase functioneren de twee productie-eenheden samen. Deze laatste fase ging in bij het binden door Godevaert de Bloc. Dat aan het eind van de veertiende eeuw beide productie-eenheden van B in samengebonden vorm functioneren, is te zien aan het bezittersmerk van Rooklooster. Op het laatste blad van de codex treffen we het bovenvermelde laat veertiende-eeuwse bezittersmerk aan, dat zoals gezegd, altijd aan het eind van een gebruikseenheid is genoteerd. Resteert de vraag welke productie-eenheid los functioneerde. Het meest waarschijnlijk is dat van het grote deel, fol. 1-147. De twee katernen die volgen kunnen er later eenvoudig zijn bijgevoegd. Andersom is niet onmogelijk, doch is minder voor de hand liggend.

Dit samenbinden - in feite dus samenstellen! - van thematisch verwante eenheden is interessant. Niet in de laatste plaats vanwege de ontstaansplek van de codex, een werkplaats van een boekhandelaar in Brussel, waar de mystiek een grote bloei doormaakt.⁵⁰

49 Het overeenkomstige formaat van de afschrijving zou ook het gevolg kunnen zijn van standaardisering in het bedrijf van Godevaert de Bloc. Daarmee staat de weg open om ook de tweede productie-eenheid als ooit los functionerende gebruikseenheid te bestempelen. Hoewel het een overweging waard is, kies ik niet voor deze optie. Ik vraag me af of standaardisering zo ver zou gaan, bovendien is het laatste blad van het laatste katern van de tweede productie-eenheid een enkelblad. Het lijkt me niet waarschijnlijk dat een los functionerende eenheid van twee katernen met een enkelblad zou worden afgesloten.

50 Zie voor de mystieke literatuur in het veertiende-eeuwse Brussel Warnar (zie n. 48), p. 104-107 en G. Warnar: 'Jan van Ruusbroec and the social position of late medieval mysticism' (ter perse).

Gent, UB, 941 (handschrift C)

Schrift en datering. De codex is door twee handen afgeschreven. De handwisseling vindt plaats in het tweede katern, op folium 12 (tweede kolom regel 2). Het schrift van beide handen heeft geen uitgesproken stijl, is tamelijk karakterloos en daarom moeilijk te dateren. Hoewel De Vreese het Gentse handschrift op 1340-1350 plaatste, zijn er eigenlijk geen paleografische argumenten aan te voeren die een datering in de eerste helft van de veertiende eeuw legitimeren. Het *aspect* ziet er niet zo oud uit en er is ook geen enkel kenmerk van vóór 1350 aan te wijzen. De afwezigheid van vroege kenmerken doet vermoeden dat we de datering van de Gentse codex in de tweede helft van de eeuw moeten zoeken.⁵¹ Het schrift lijkt mij niet thuis te horen aan het begin van de tweede helft.⁵² De veiligste datering is 1350-1400, doch het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat een precieze datering in het laatste kwart van de eeuw te zoeken is.

Genese. De prikking in de eerste twee katernen verschilt van katern 3-9, zowel wat betreft de vorm als het aantal. De eerste hand heeft waarschijnlijk de eerste twee katernen voorbereid, de tweede hand de volgende. Het is waarschijnlijk ook de eerste hand die het laatste katern van de codex afsluit met de zin *Deo gracias Amen*.⁵³ De codex is dus het resultaat van een samenwerkingsverband van twee kopiisten.

Op folium 20v is het eind van het tweede katern bereikt. De ontbrekende custode aldaar laat zien dat ook het eind van de eerste productie-eenheid is bereikt. De katernen die volgen, vormen samen de tweede productie-eenheid. Toch staan de twee katernen met de Visioenen niet helemaal los van de rest van het handschrift. De tweede teksthand plaatst aan het eind van het tweede katern vlak onder de laatste regel de ‘koptitel’ van het volgende tekstblok (*epistole haywigis*). De aantekening is geen custode te noemen, daarvoor wijkt de vorm en de positie teveel af. Een verbindende schakel tussen de twee productie-eenheden is het wel. Tijdens de productiefase hebben de eerste twee katernen geen band met de volgende katernen (de afwijkende prikking wijst hier ook op). Dit verandert wanneer de tweede hand de ‘koptitel’ in de ondermarge plaatst. Maar dan zitten we waarschijnlijk al aan het eind van de productiefase.⁵⁴ Ik zou daarom willen spreken van twee productie-eenheden (respectievelijk fol. 1-20 en 21-90) en één gebruikseenheid (fol. 1-90, de hele codex). Omdat de verbinding tussen de twee productie-eenheden al in de productiefase is gelegd, is er slechts één gebruiksfase aan te wijzen: de

51 Zo'n redenering in het negatieve is, met de nodige slagen om de arm, geoorloofd (Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 1, p. 191). Kenmerken voor de periode 1350-1400 zijn nagenoeg niet voorhanden (Klein (zie n. 30), p. 3).

52 Dr. E.A. Overgaauw heeft een iets andere bevinding. Hij associeert het penwerk weliswaar met het vierde kwart van de veertiende eeuw, doch het schrift lijkt hem uit het derde kwart te zijn, van kort vóór handschrift B (brief 12 III 1998). Een afbeelding van fol. 12r met beide handen is te vinden in Van Mierlo (zie n. 20), vóór p. 3.

53 Zie ook J. Reynaert. *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit te Gent. II/1. De handschriften verworven na 1852 (deel 1)*. Gent, 1996, p. 72.

54 De verbindende ‘koptitel’ in de ondermarge van fol. 20v is in rood uitgevoerd, niet in zwarte inkt zoals bij de custoden het geval is. Ze is dus waarschijnlijk pas in de laatste productiefase - de rubricatiegang - aangebracht.

productie-eenheden hebben altijd samengebonden gefunctioneerd, ook voor ze de tegenwoordige band kregen.⁵⁵

55 De band van de codex is op basis van de stempels aan Bethlehem toe te schrijven, maar is gezien de datering van het schrift niet de oorspronkelijke band of binding.

Lokalisering. Er wordt hier tenslotte nog een ander aspect van handschrift C belicht. Door Stooker en Verbeij is de codex recentelijk aan Rooklooster toegeschreven.⁵⁶ Er zijn echter voldoende argumenten voor een lokalisering in Bethlehem. De paneelstempels op de band zijn aan de priorij toe te schrijven.⁵⁷ Maar er is meer. Op het dekblad vóór is door verschillende handen een inhoudsopgave genoteerd. De vroegste hand, volgens De Vreese van circa 1480, noteert *Die visioenen van heilwijck* als benoeming van de hele codex.⁵⁸ In een korte notitie in de BNM (onder Gent, UB, 941) merkt De Vreese op dat deze hand ook te vinden is in Brussel, KB, 3775, met een bezittersmerk van het klooster Bethlehem. Ook daar noteert de hand een inhoudsopgave.⁵⁹ Op de buitenzijde van het voorplat van handschrift C prijkt overigens eenzelfde soort titel als op het dekblad is genoteerd.⁶⁰

Er is tenslotte nog een minder opvallend argument voor de *provenance* Bethlehem. Een aantal Middelnederlandse codices uit het klooster heeft op de rectozijde van het eerste schutblad een laat-middeleeuws bibliotheeksignatuur. Deze bestaat uit een letter, met daarbij een korte benoeming van de codex, zoals bijvoorbeeld in Brussel, KB, 2528: *E / Een stuck vanden leven der ouder vaders*.⁶¹ Nu is duidelijk wat in handschrift C bedoeld wordt met *visiones haywigis*. *A* op de rectozijde van het eerste schutblad. Het is een bibliotheeksignatuur: de *A* is de plaats van de codex, de toevoeging *visionis haywigis* een soort benoeming van het handschrift.⁶² Een signatuursysteem met een enkele letter is meestal in gebruik bij een kleine collectie boeken, zoals die van de lekenbroeders.⁶³ In Brussel, KB, 667, een van de Bethlehemse codices met het bibliotheeksignatuur, is op fol. 1r te lezen *Dese boeck hoert toe den Godshuijse van Bethleem buijten Loven tot behoef van de leecke brueders*. Dat het

56 ‘Omdat men daar rond 1400 al vier Hadewijch-handschriften bezat.’ (Stooker en Verbeij (zie n. 1), p. 339).

57 Reynaert (zie n. 53), p. 73-74.

58 Zie voor de notities op het dekblad De Vreese (zie n. 5), p. 76-78 [=De Vreeses oorspronkelijke artikel van 1913].

59 Zie voor deze codex De Vreese (zie n. 2), p. 80-89. De handen zijn inderdaad gelijk.

60 Vlak onder de bovenrand van is met enige moeite te lezen *Vis[iones] van heilw[...]*. De aantekening lijkt vijf-tiende-eeuws. Ook Brussel, KB, 2341 uit Bethlehem heeft zo'n contemporain opschrift op het voorplat (*Vader colacie*). We hebben mogelijk te doen met een ‘huisstijl’ van de bibliotheek van Bethlehem.

61 De andere signaturen die ik heb kunnen traceren bevinden zich in Parijs, Bibliothèque Arsenal, 8212 (*Malogranatum*; de letter B); Brussel, KB, 3775 (Ruusbroec; de letter C); Brussel, KB, 2079 (*Des Coninx Summe*; de letter D); Brussel, KB, 2528 (Cassianus' *Collationes*; de letter E); Brussel, KB, 2341 (Cassianus' *Collationes*; de letter E); Brussel, KB, 667 (Jan van Leeuwen; de letter G); Brussel, KB, 2580 (commentaar op *Cantica canticorum*; de letter I). De signaturen zijn niet alle van dezelfde hand. Dat de codices uit Bethlehem komen is te zien aan het bezittersmerk.

62 De aantekening is vijftiende-eeuws. Voor alle duidelijkheid, het gaat hier om dezelfde formulering als de aantekening op het dekblad, maar de plaats van het bibliotheeksignatuur is de rectozijde van het eerste schutblad. Reynaert (zie n. 53) noemt de letter *A* niet.

63 In Groenendaal wordt de enkele letter gebruikt in combinatie met de formule *Desen boec behoort toe den leecken broeders in die reeffer es gheteckent met die letter* (zie Stooker en Verbeij (zie n. 1), dl. 1, p. 132). Ook in Zevenborren en Rooklooster is een variant van het type bibliotheeksignatuur terug te vinden. Zie voor het type bibliotheeksignatuur A. Derolez: ‘A reconstruction of the library of the priory of Zevenborren at the end of the middle-ages’. In: *Miscellanea Martin Wittek. Album de codicologie et de paléographie offert à Martin Wittek*. Louvain/Paris, 1993, p. 115.

Gentse-Hadewijch handschrift deel uitmaakte van de collectie boeken van de lekenbroeders in de priorij Bethlehem is nu wel duidelijk. Waar de codex vóór die tijd functioneerde is niet te achterhalen.⁶⁴

64 De priorij is opgericht in 1407. Tot dat moment woonden er op die plek een aantal kluizenaressen (Kohl (zie n. 1) p. 27). Er zijn meer veertiende-eeuwse Middelnederlandse codices overgeleverd uit Bethlehem (bijvoorbeeld Sint-Petersburg, Academie van Wetenschappen, XX.I.LXIII). Behoorden deze boeken ooit tot het bezit van de kluis?

Parijs, Bibliothèque Mazarine, 920 (deel VI)

Parijs, BM, 920 is het vierde veertiende-eeuwse handschrift dat werk van Hadewijch bevat. In het zesde convoluutdeel vinden we Brief 6 en Brief 10, gevolgd door een excerpt uit een evangeliënharmonie. Hoewel het Parijse handschrift veertiende-eeuws is, heeft het altijd in de slagschaduw gestaan van de drie grote Hadewijch-handschriften. Het handschrift bevat werk van Ruusbroec en is om die reden zeer uitgebreid beschreven door De Vreese.⁶⁵ Hij meent dat het zesde convoluutdeel het oudste deel van de codex is en dateert het schrift op circa 1360-1370. Deze datering is sindsdien min of meer aangehouden.⁶⁶ De Vreese onderscheidt twee handen, Biemans stelt dat alles van één hand is.⁶⁷ Dat De Vreese twee handen meende te onderscheiden, is waarschijnlijk ingegeven door het cursieve element dat de kopiïst, die in een textualis afschrijft, halverwege folium 130r plotseling gaat gebruiken. Desalniettemin hebben we te maken met één hand.⁶⁸

Bij deze hand zijn nog een aantal oude grafemen te vinden. Bijna altijd komt de lange vocaal voor zonder verlengingsteken: *mar, war, worde, verclart*.⁶⁹ De hand gebruikt regelmatig een tong-e, niet alleen aan het eind van een regel, maar ook aan het eind van een woord binnen de regel.⁷⁰ Andere wat oudere kenmerken zijn de zogenaamd ‘open kopjes-a’ of ‘hals-a’ en de aanzet van de linkerschacht van de *v* die regelmatig naar rechts krult.⁷¹ Het genoemde cursieve element kwamen we ook al bij handschrift A tegen en is mogelijk een oud kenmerk. Het schrift heeft voldoende oude elementen om De Vreeses datering bij te stellen: het zesde deel van Parijs, BM, 920 behoort nog tot het tweede kwart van de veertiende eeuw.

De hele codex bevat acht bezittersmerken, waarvan er een is uitgeradeerd en twee onvolledig zijn. De overige vijf zijn van Rooklooster, in het zesde convoluutdeel (fol. 120-147) is er een te vinden op fol. 120r. Het dateert uit de (vroeg?) vijftiende eeuw. Op het laatste folium van het convoluutdeel ervoor (fol. 119v) is een bezittersmerk genoteerd, van het al eerder besproken type van rond 1400. Omdat dit merk altijd aan het eind van een eenheid wordt geplaatst, is te concluderen dat wat volgt, het convoluutdeel met Hadewijch, vóór inbinding als losse gebruikseenheid functioneerde. Dit convoluutdeel is dus een productie-eenheid en een gebruikseenheid.

65 De Vreese (zie n. 2), p. 413-429. Ik laat daarom een beschrijving achterwege. Ik gebruik de moderne inktfoliëring en niet zoals De Vreese deed de potloodfoliëring (die is inmiddels uit het handschrift verwijderd). De Vreeses foliëring kan worden verkregen door vijf folia bij de inktfoliëring op te tellen.

66 Vercoullie (zie n. 10) verwijst naar de beschrijving van De Vreese (zie n. 2), p. 413-429. Van Mierlo plaatst ze in de tweede helft van de veertiende eeuw (Van Mierlo (zie n. 20), p. 32).

67 J.A.A.M. Biemans. *Middel nederlandse bijbelhandschriften*. Leiden, 1984 (CSSN-catalogus), p. 23. Van Mierlo dacht overigens dat de hand gelijk was aan die van handschrift A (zie Van Mierlo (zie n. 20) p. 33). Dit is onjuist.

68 Ook prof. dr. J.P. Gumbert is deze mening toegedaan (pers. med.).

69 Zie voor orthografische kenmerken en hun ouderdom Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 1, p. 206-207.

70 Zie Klein (zie n. 30), p. 2.

71 Zie Biemans 1997 (zie n. 30), dl. 1, p. 191.

3 Besluit

De vroegste overlevering. Het formele onderzoek dat in deze bijdrage is uitgevoerd, geeft twee nieuwe impulsen aan de Hadewijch-studie. Er is meer duidelijkheid over de verhouding tot pseudo-Hadewijch en de aanvang van de overlevering is ouder dan gedacht. We kenden het bestaan van een vroege Hadewijch-receptie al uit de werken van Ruusbroec en Jan van Leeuwen, waarin haar invloed doorschemert. Maar met handschrift A en het Parijse convoluitdeel hebben we ook een tastbaar bewijs in handen van een Brabantse Hadewijch-receptie van niet zo heel lang na 1325, wanneer Ruusbroec zijn debuut nog moet schrijven. In tegenstelling tot wat Ruh meent, mogen we aannemen dat Ruusbroec en zijn kring niet de eersten zijn die met de geschriften van de mystica in aanraking komen.⁷²

Ruh veronderstelt dat Hadewijchs werk vanaf de vroegste verspreiding als een samengesteld corpus heeft gefunctioneerd. Is het mogelijk dat handschrift A een oorspronkelijk ‘geplande’ volgorde weerspiegelt? Hoewel er wel iets voor te zeggen is (ondermeer de hoge ouderdom van het handschrift), durf ik er geen definitief oordeel over te vellen.⁷³ Als we handschrift C opvatten als een representant van de laat veertiende-eeuwse overlevering, dan mag wel voorzichtig worden geconcludeerd dat de volgorde van de vier tekstblokken in de loop van de veertiende eeuw wisselt: het oudste handschrift met het volledige werk (A) opent met de Brieven, het jongste (C) met de Visioenen.⁷⁴

Waar de twee oudste gebruikseenheden met werk van Hadewijch zijn ontstaan, is niet duidelijk. Zeker niet in Rooklooster, want beide zijn een stuk ouder dan 1374, de oprichtingsdatum van het klooster. Een interessante vraag is ook waar de gebruikseenheden vóór 1374 functioneerden. In handschrift A zijn geen sporen te vinden van een eerdere gebruiksfase. In het Parijse convoluitdeel schemert wèl iets door van een eerder gebruiksmilieu. Wanneer de kopiist van het zesde convoluitdeel klaar is met het excerpt uit het evangeliënharmonie, zijn er aan het eind van het laatste katern nog drie bladen blank. Een aantal handen vult deze lege bladen met excerpten en *dicta*, zowel in het Latijn als het Duits. De Vreese vroeg zich af of ‘er in’t

72 Ruh (zie n. 8), p. 189. Ruusbroecs eersteling, *Dat rijcke der ghelieve*, is rond 1335 geschreven (G. Warnar: ‘De chronologie van Ruusbroecs werken’. In: *Ons Geestelijk Erf* 68 (1994), p. 194).

73 De twee verloren gegane Hadewijch-codices die nog wel op de lijst met *Dietsche boeke* uit Rooklooster worden vermeld, beginnen ook met de Brieven. Hoewel dit feit wel een indicatie is dat de volgorde van A (de Brieven voorop), een gebruikelijke is, mogen we niet concluderen dat het de gebruikelijke volgorde aan het begin van de veertiende eeuw is. Er is immers niet te achterhalen hoe oud de verloren handschriften zijn. Deze handschriften laten wel zien dat hoewel er twee cesuren in het oudste handschrift A zijn aan te treffen, de volgorde (met de Brieven vooraan) gewoon is.

74 Er zijn te weinig handschriften met het volledige werk bewaard om de volgorde van C met zekerheid als de laat veertiende-eeuwse presentatie te bestempelen - C zou bijvoorbeeld op een oudere legger kunnen teruggaan. Handschrift B is weliswaar ongeveer even oud, maar het is een nauwgezette kopie van A en representeert daarom de vroeg veertiende-eeuwse volgorde. Bij de afwijkende volgorde van handschrift C kan het feit meespelen dat deze codex de toegevoegde Mengeldichten 17-29 en het *Twee-vormich tractaetken* bevat, niet als ‘aanhangel’, gescheiden van Hadewijchs werk, zoals bij B het geval is, doch in sterke mate vervlochten met Hadewijchs werk. Daarmee is evenwel nog niet verklaard waarom C met de Visioenen opent en niet zoals A met de Brieven.

Rooklooster een broeder uit Duitschland [is] geweest, of werd de codex eens aan een Duitsch klooster

geleend?’⁷⁵ Hij meende dat de handen aan het eind van de vijftiende eeuw te plaatsen zijn, doch ze zijn zeker nog veertiende-eeuws.⁷⁶ De meest feitelijke conclusie luidt dat het zesde convolutedeel van Parijs, BM, 920 vóór het in Rooklooster terecht kwam waarschijnlijk een tijdlang in een Duits georiënteerd milieu heeft gelegen.⁷⁷

Relatie tot pseudo-Hadewijch. De opbouw en nieuwe dateringen van de veertiende-eeuwse handschriften plaatst de Mengeldichten 17-29 van pseudo-Hadewijch in een nieuw licht. Het oudste handschrift A heeft de Mengeldichten 17-29 niet, handschrift B heeft ze wel, maar nog als aparte productie-eenheid, terwijl ze in handschrift C zijn vervlochten met Hadewijchs oeuvre. Maar dan zitten we waarschijnlijk al aan het eind van de veertiende-eeuwse overlevering. Als we op de bewaarde handschriften afgaan, ontstaat de verbinding van de Mengeldichten 17-29 met het oeuvre van Hadewijch pas in een later stadium van de veertiende-eeuwse overlevering. Samen met het *Twee-vormich tractaetken* lijken de Mengeldichten 17-29 stap voor stap te vergroeien met Hadewijchs oeuvre.

Hoewel de tweede productie-eenheid van handschrift B waarschijnlijk van begin af aan is bestemd om aan de reeds bestaande kopie van handschrift A te worden toegevoegd, maakt de codicologische scheiding aanschouwelijk dat de Mengeldichten 17-29 ook als los tekstcorpus functioneren. Dit wordt bevestigd door Brussel, KB, 3093-95, afgeschreven door de zogenaamde ‘Librarius van Rooklooster’, waarin de bewuste Mengeldichten zijn opgenomen los van het oeuvre van Hadewijch, te midden van ondermeer teksten van de Bijbelvertaler van 1360.⁷⁸

Het ontbreken van de Mengeldichten 17-29 en het *Twee-vormich tractaetken* in de oudste Hadewijch-codex (A), is volgens mij een sterke indicatie dat de teksten niet van Hadewijch zijn, noch uit haar directe omgeving komen.⁷⁹ Te vermoeden is dat in handschrift B deze Mengeldichten en het *Twee-vormich tractaetken* voor het

75 De Vreese (zie n. 2), p. 427.

76 Op de blanke bladen in totaal elf tekstblokjes genoteerd, zes in het Latijn en vijf in het Duits. In drie tekstblokken wordt de lange *s* gebruikt op het eind van een woord (in *als* maar ook in *nobis*). De handen dateren waarschijnlijk uit de tweede helft van de veertiende eeuw.

77 Gezien het aantal verschillende handen dat de tekstblokjes noteert, lijkt het me niet één Duitse broeder te zijn binnen een Nederlandstalig klooster. In dit verband is het interessant dat er juist van het tekstconglomeraat Brief 6 en Brief 10 een Middelhoogduitse overlevering bestaat (zie Scheepma (zie n. 3)). Het schutblad achterin de Parijse codex bevat een onvolledig, bijna Duits bezittersmerk: *diit buuch hoer* [...]. We mogen niet teveel waarde hechten aan dit feit. Het blad is namelijk niet aan het zesde convolutedeel gehecht, doch is een *ondersteboven* meegebonden enkelblad (met dank aan Geert Warnar voor de observatie in autopsie).

78 Het *Twee-vormich tractaetken* is niet los overgeleverd. Het is mogelijk dat de tweede productie-eenheid in B is gekopieerd uit twee leggers. Dat is plausibel gezien het separate voorkomen van de Mengeldichten 17-29 in Brussel, KB, 3093-95. De ‘Librarius van Rooklooster’ is rond 1400 actief, zie J. Deschamps. *Het Weense handschrift van de ‘Tweede Partie’ van de ‘Spiegel Historiae’*. Copenhagen, 1971. (Medieval manuscripts from the low countries in facsimile 1) en recenter Kienhorst en Kors (zie n. 2), p. 8-9.

79 Vgl. voor de authenticiteit van de toegevoegde teksten Van Mierlo (zie n. 5), p. XXVII-XXIX en 185-186 (niet van Hadewijch, maar wel uit haar kring); Murk Jansen (zie n. 26), p. 112, 163 en 166 (gedeeltelijk van Hadewijch en iemand in haar directe omgeving); J. Reynaert. *De beeldspraak van Hadewijch*. Tiel/Bussum, [1981] (Studiën en tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf XXI), p. 428-437 (niet van Hadewijch) en Ruh (zie n. 8), p. 189-191 en 231 (noch van Hadewijch, noch uit haar kring).

eerst aansluiting vinden bij Hadewijchs oeuvre - maar zeker is dat niet. Het zou te ver gaan om louter op basis van codicologische argumenten Brussel of omgeving als plaats van

ontstaan van de toegevoegde teksten aan te wijzen. Ook het feit dat de overlevering in die richting wijst, is onvoldoende. Misschien dat in de toekomst filologisch onderzoek kan aantonen dat Brussel niet alleen voedingsbodem is voor deze speculatieve verzen, maar ook de geboortegrond.

Summary

The manuscript tradition of the Brabantine mystic Hadewijch had an earlier start than is commonly believed. This conclusion is based on research of the fourteenth-century manuscripts. Paleographical evidence shows that both ms. Brussels, Royal Library 2879-80 and the sixth booklet of ms. Paris, Bibliothèque Mazarine 920 date from the second quarter of the fourteenth century. A codicological study of the manuscripts indicates that the Mengeldichten 1-16 (by Hadewijch) and the Mengeldichten 17-29 are from different origin.

Bijlage. Beschrijving van de handschriften A, B en C.

Brussel, KB, 2879-80 (handschrift A)

Perkament (gelijksoortig). 101 fol. Ca. 165×117 (126×107) mm. Twee tekstheden: 1. fol. 1-70vB (textualis, 1325-1350); 2. fol. 70vB-101 (textualis, 1325-1350). Tenminste drie correctiehanden: 1. a-cursief, 1350-1400; 2. textualis, 15^e eeuw?; 3. correcties met doorstreepte d als verwijsteken, eind 14^e eeuw. Katernformule: 1-4^{IV} [32], 5^{IV+1} [41]; 6-7^{IV} [57], 8^{II} [61]; 9-13^{IV} [101]. Geen katernsignaturen. Custoden: alle aanwezig, behalve op fol. 16v, 41v, 61v, 77v, 85v, 93v (van de tekstheden). Liniëring: niet zichtbaar. Prikking: zichtbaar (gelijksoortig). Kolommen: 2. Aantal regels: 28-35. Bezittersmerken: *Dit boec es der broedere van sint pauwels in zonighen gheheeten de roede cluse* (fol. 101v bovenmarge, c-cursief circa 1400); [*Dit boec es den roiden cluse*] (uitgeradeerd) (fol. 101v onder tweede kolom, c-cursief eind 14^e eeuw). Band: 16^e eeuws (?) bruin leder, gerestaureerd.

Inhoud	(wigjes markeren codicologische cesuren)
Fol. 1-41v	Hadewijch: Brieven
>	
Fol. 42r-59v	Hadewijch: Visioenen (aansluitend de <i>Lijst der volmaakten</i> , fol. 59v-61v)
>	
Fol. 62r-87r	Hadewijch: Strofische gedichten
Fol. 87r-101v	Hadewijch: Mengeldichten

Brussel, KB, 2877-78 (handschrift B)

Perkament (laatste twee katernen van een ander soort). 166 fol. Ca. 165×125 (122×90) mm. Een teksthand (textualis, 1350-1400, waarschijnlijk ca. 1380). Naast correcties van de teksthand, tenminste drie correctiehanden: 1. textualis, eind 14^e eeuw; 2. a-cursief, ca. 1375-1400; 3. correcties met doorstreepte d als verwijsteken, eind 14^e eeuw. Katernformule: 1-5^{IV} [40], 6^{III+2} [48], 7-12^{IV} [96], 13^{III+2} [104], 14-17^{IV} [136], 18^{V+1} (fol. 147 tegenwoordig met katern 19 meegebonden) [147]; 19^V [157], 20^{IV+1} [166]. Katernsignaturen: geen. Custoden: alle aanwezig behalve op fol. 147 en 157 (van de teksthand). Liniëring: meestal zichtbaar. Prikking: zichtbaar (laatste twee katernen afwijkend). Kolommen: 2. Aantal regels: 28. Moderne en contemporaine foliëring I-CLXVI (van de teksthand?). Bezittersmerken: *Dit boec es der broeders van sint pauwels in zonien gheheeten te rooden dale* (fol. CLXVIr, c-cursief, circa 1400); [*Dit boec*

es des cloesters van sente pauwels te rodendale] (uitgeradeerd) (fol. CLXVIr, textualis, eind 14^e eeuw?). Band: oorspronkelijk bruin leder met blindstempel *Godefridus scriptor me fecit* (op beide platten), gerestaureerd.

Inhoud

fol. 1r-59r	Hadewijch: Brieven
fol. 59v-89v	Hadewijch: Visioenen (aansluitend de <i>Lijst der volmaakten</i> , fol. 89v-93r)
fol. 93r-132r	Hadewijch: Strofische gedichten
fol. 132r-147r	Hadewijch: Mengeldichten 1-16
>	
fol. 148r-154v	Anoniem: <i>Twee-vormich tractaetken</i>
fol. 155r-166v	Anoniem: Mengeldichten 17-29

Gent, UB, 941 (handschrift C)

Perkament (gelijksoortig). 90 fol. Ca. 255×180 (183×130) mm. Twee handen: 1. fol. 1-12r (textualis, 1350-1400); 2. fol. 12r-90v (textualis, 1350-1400). Katernformule: I+1 (dekblad en schutbladen); 1-2^V [20]; 3-4^V [40], 5^{IV} [48], 6-8^V [78], 9^{VI} [90]; I (schut- en dekblad). Katernsignaturen: niet aanwezig. Custoden: alle aanwezig, behalve op fol. 20v (van de teksthand). Liniëring: zichtbaar. Prikking: zichtbaar (vanaf fol. 21 een andere vorm). Kolommen: 2 (behalve op fol. 85v-89r, daar 3). Regelaantal: 35-36 (fol. 1-20) en 40 (fol. 21-90). Foliëring: modern. Bibliotheeksignaturen: *visiones haywigis. A* (recto eerste schutblad voor; hybrida 15^e eeuw); *Ms. 91* (dekblad vóór en fol. 1r; 18^e/19^e eeuw). Band: contemporain, purperkleurig leder met blindstempels, sluitrichting achter naar voor, klampen weg, gerestaureerd. Op voorplat bovenaan: *Vis[iones] van heilw[...]* (15^e eeuw), inkt ten dele ingevreten.

Inhoud

fol. 1r-18v	Hadewijch: Visioenen 1-14 (aansluitend de <i>Lijst der volmaakten</i> , fol. 19r-20v)
>	
fol. 21r-49r	Hadewijch: Brieven
fol. 49r-71r	Hadewijch: Strofische gedichten
fol. 71v-74v	Anoniem: <i>Twee-vormich tractaetken</i>
fol. 74v-85r	Hadewijch: Mengeldichten 1-16
fol. 85v-90v	Anoniem: Mengeldichten 17-29

Adres van de auteur:

NLCM
Universiteit Leiden
Postbus 9515

NL-2300 RA Leiden